

Тарас Чухліб

Іван Мазепа: до дискусії про розкриття проблеми «вірності» і «зради» українського гетьмана в російській офіційній традиції та історіографії¹

Поняття «вірності» було надзвичайно сильно вкорінене у системі цінностей владних еліт будь-якої країни, починаючи з доби середньовіччя, а, можливо, й більш раннього часу. Незважаючи на те, що звичай хрестоцілування при своєму започаткуванні передбачав відносини вільного вибору та взаємну відповідальність обох сторін, поступово в межах Московської держави відбулися великі зміни щодо розуміння цього релігійно-політичного звичаю як означення прийняття на службу в «государево холопство», що витіснило систему горизонтального договору. Починаючи з кінця XIV ст., на території Русі-Московії хрестоцілування вже не означало співробітництво між контрагентами, а було лише односторонньою присягою на вірність. А вже на середину XVI ст. порушення хрестоцілувальних зобов'язань в межах Московської Русі стало вважатися політичною «изменой»². Саме так оцінювалася здача противнику міст у законодавчому Судебнику 1550 р.

У московському Соборному Уложенні 1649 р.³ під зрадою «государю» згадувалися співробітництво з ворогом; воєнний переворот; підпал міста із

¹ Дана дискусія у сучасній історіографії започаткована статтею: *Плохий С.* В ім'я милої Вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // Соціум. Альманах соціальної історії / Відп. ред. В. Смолій. — Вип. 6 — К., 2006. — С. 267–281; Див. також: *Погосян Е.* Иван Мазепа в русской официальной культуре 1708–1725: Електронний ресурс <http://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/2146/>; *Курукин И.* О гетмане Мазепе и не только о нем: размышление над книгой (Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007) // Единорог. Материалы по военной истории Восточной Европы. — Вып. 2. — М., 2011. — С. 537–545.

² *Ерусалимский К.* «Изменным обычаем»: Ливонская война и представление о государственной измене в России // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 6. — С. 72–73.

³ Порівняльну характеристику розуміння «зради» в Статуті Великого Князівства Литовського 1588 р. та Соборному Уложенні 1649 р. здійснила у свій час російський історик А. Хорошкевич у розвідці: «Зрада» Статута Великого княжества Литовского

зрадницькою метою⁴. У ньому визначалися такі найвищі державні злочини: по-перше, «бунт», «измена»; по-друге, «поносные слова противу Государя»; по-третє, «земская измена», тобто здача ворогу міста під час облоги чи передача йому частини території⁵. При цьому у російській політичній практиці така «зрада» неодмінно «освячувалася» місцевою православною церквою. Наприклад, «изменником» уряду та церкви визнавався у 1670–1671 рр. та пізніших часах отаман Війська Донського Степан Разін⁶, хоча він, так само, як і потім І. Мазепа, не відмовлявся від православної віри, а тільки виступав проти центральної влади. З огляду на політичні причини, «изменниками» оголошувалися учасники стрілецького перевороту в Москві, що відбувся у 1682 р. «Изменником никогда не бывал..., а когда де он изменник, инде и мы такие ж изменники, потому что вместе с ним служили»⁷, — виправдовувалися стрільці за одного із очільників стрілецького повстання Хованського.

З середини 1690-х років й до жовтня 1708 р. роль «головного зрадника» московського царя Петра I «виконував» голандський інженер Яків Янсен. Він під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр. спочатку служив на боці росіян, а потім перейшов на сторону турків та керував інженерними роботами в Азовській фортеці у 1695–1696 рр. Після багаточасового штурму турки запропонували росіянам свої умови здачі міста. Серед положень капітуляційного договору, який затверджував боярин О. Шеїн, був пункт про обов'язкову видачу переможцям Я. Янсена. Ось як згадував про ті події очевидець, боярин І. Желябужський: «В 18 числе [1696], в субботу, о полудни, неприятели, азовские сидельцы, видя войска нашего крепкое на град наступление и промысл радательный, а свою конечную погибель, замахали шапками и знамена приклонили, и выслали для договора от себя двух человек знатных людей, и били челом, чтоб даровать животом и отпустить бы их с женами и с детьми, а на знак уверения и твердости в правде оставили двух человек амонатов и **отдали немчина Якушку, который, изменя, из войск наших ушел к ним в Азов и обасурманился в**

1588 г., «измена» Соборного Уложения 1649 г. и демографическая политика восточноевропейских государств конца XVI — начала XVII в. // Третий Литовский Статут 1588 года / Материалы науч. конф. — Вильнюс, 1989. — С. 52–61.

⁴ Backus O.P. Treason as a Concept and Defections from Moscow to Lithuania in the Sixteenth Century. — С. 139, 141.

⁵ Уложение Государя и Великого князя Алексея Михайловича. — М., 1913. — С. 167.

⁶ Див., наприклад: Россия при царевне Софье и Петре I: записки русских людей. — М., 1997. У 1674 р. в Тюрингії Йоганом Юстусом Марцієм була захищена дисертація під назвою: «Стенко Разин донской козак изменник, т. е. Степан Разин, донской казак изменник» (Иностранные известия о восстании Степана Разина. — М., 1975).

⁷ Цит. за: Буганов В. Московские восстания конца XVII века. — М., 1969. — С. 247–248.

прошлом году. А после того везли на телеге раскована вора и изменника Якушку немчина, и осил у него на шее, которого выдали из Азова; а с ним на той же телеге ехали два палача, Алешка да Терешка, и воткнул на телеге топор и палаш, да два ножа, а около телеги шли с ружьем. ...А за лошадьми ехала его карета, а за каретою везли государево знамя большого полка, а за знаменем ехали есаулы (виділення наше. — *Т. Ч.*)»⁸.

Я. Янсена привезли до Москви на спеціальній колісниці з шибеницею і мідною табличкою на шиї з написом: «Сей злодей четырежды свой закон переменял и изменил и Богу и всему народу»⁹. Згодом на честь перемоги росіян під Азовом на замовлення Петра I голандським майстром Нахтгласом була створена гравюра «Тріумф на взяття Азова». Її опублікували в одному з видань 1700 р. в Амстердамі. У центрі цієї гравюри було зображено глорифікований образ Петра I, зліва бачимо алегоричне зображення бомбардування Азова, а з правого боку знаходилася фігура повішеної людини з підписом «Якушка — изменник»¹⁰ (див. Додаток).

Положення законодавства Російської держави дали підставу багатьом історикам зробити висновок, що перехід гетьмана Івана Мазепи на бік шведів став «большой изменой», під якою розумілося вилучення певної території із суверенітету російського монарха¹¹. Цікаво, що і Олексій Михайлович, і Петро I сприймали гетьманів Війська Запорозького другої половини XVII ст. не інакше як своїх князів і бояр. Останні були для царів «государевими холопами», вихід яких із підданства вважався «воровством» та «изменою»¹². При цьому царями підданство різних народів, що перебували під їхньою владою, сприймалося як акт незмінний і вічний, а, отже, будь-яка спроба зміни такого статусу в межах російських законодавчих норм розцінювалася як державна зрада. Саме у контексті вищевикладеного й розглядався перехід І. Мазепи на бік шведського короля під час Північної війни 1700–1721 рр.

⁸ Желябужский И.А. Дневные записки // Рождение империи. — М., 1997. — С. 278.

⁹ Байер Г.-З. Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова от создания сего города, до возвращения оного под Российскую державу. — Спб., 1782; Тарасова М. Унікальна книга об истории Азова: Електронний ресурс <http://www.elsim.azov.info/page/102/>.

¹⁰ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. — Т. 1. — М., 1940; Буганов В.И. Петр Великий и его время. — М., 1989; История военно-морского искусства. — Т. 1. — М., 1953; Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. — Ч. 4. — Кн. 1. — Спб., 1898; Князьков С. Очерки из истории Петра Великого и его времени. — М., 1990; Лукин Б.В., Потапов Н.И. Азовские походы Петра I (1695–1696 гг.). — Ростов-на-Дону, 1940; Павленко Н.И. Петр Великий. — М., 1990; Соловьев С.М. Публичные чтения о Петре Великом. — М., 1984.

¹¹ Анисимов Е. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. — М., 1999. — С. 54–55. Порівн.: Бовгира А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. ст. — К., 2008. — С. 120–121.

¹² Анисимов Е. Указ. соч. — С. 31.

Такою була і, по суті, залишається «російська правда» оцінки цієї події, яка розглядається під кутом точки зору сюзерена.

Різноманітні історіографічні інтерпретації несподіваного для багатьох сучасників зовнішньополітичного кроку далекого наступника Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка, українського правителя Івана Мазепи у 1708 р. мають надзвичайно велику наукову традицію, адже беруть свій початок ще від доробку сучасника «гетьманської фронди» — українця Феофана Прокоповича¹³, у її «московсько-східному» варіанті, а також іншого не менш знаменитого сучасника тогочасних подій — француза Вольтера, який, у свою чергу, по суті, започаткував західну концепцію оцінювання вчинку гетьмана Війська Запорозького як прояву «свободолюбства»¹⁴.

Якщо ж говорити про новітні часи, то ще в 1908 р., напередодні гучного відзначення в межах Російської імперії 200-річчя Полтавської битви, Михайло Грушевський опублікував у Львові свою статтю, де пояснював життєвість існування «мазепинського міфу» тим, що «союз Мазепи з Карлом XII був довершений в критичний для російського уряду момент, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту...»¹⁵. Радянська (як українська, так і російська) історіографія стосовно вчинку Мазепи відштовхувалася від оцінки гетьмана стороною-переможцем у Полтавській битві та Північній війні 1700–1721 рр. й була однозначно націленою на

¹³ Див.: Прокопович Ф. История императора Петра великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. — 2-е изд. — М., 1788.

¹⁴ Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede. — Vol. 1–2. — Rouen, 1731. У цій книзі було відзначено, що Україна на чолі з І. Мазепою «завжди прагнула свободи». Вона перевидавалася сотні разів у різних країнах світу (Див.: Борщак І. Вольтер і Україна // Україна. — 1926. — № 1). У 1759–1763 рр. француз Вольтер (Марі Франсуа Аруе) видав також книгу «Історія Росії за Петра Великого».

¹⁵ Цит. за: Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності Михайла Грушевського. — К., 1992. — С. 42. Див. також: Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. — 1925. — Т. VI. — С. 234–246; Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 35–61; Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. — Торонто, 1976; Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф., д-ра О. Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 329–340; Kentrschynskij B. The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence // The Ukrainian Quarterly. — 1959. — Vol. XV. — № 3. — P. 241–259; Sybtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. — № 2. — 1978. — P. 158–183; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Мюнхен, 1993; Плохий С. В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум. — Вип. 6. — С. 267–282; Mazepa and his Time: History, Culture, Society. — Allessandria, 2004. — P. 334–366 та ін.

негативну та одіозну характеристику як політичного, так і особистого його життя¹⁶.

Зазвичай перехід Івана Мазепи на бік Карла XII трактувався як «найбільша зрада», що в руслі ідеологічної боротьби за цілісність Радянського Союзу в ХХ ст. дивним чином співпадало з централізаторськими прагненнями Петра I на початку ХVІІІ ст. Квінтесенцією визначень істориків тоталітарної доби стали висновки російського (народженого 1919 р. у родині кубанських козаків) вченого М. Павленка у його монографії «Петр Великий», яка, починаючи від 1980-х років, неодноразово видавалася багатотисячними накладками: «Иван Степанович Мазепа принадлежал к числу тех людей, для которых не было ничего святого. В нем в одном сосредоточились едва ли не все пороки человеческой природы: подозрительность и скрытность, надменность и алчность, крайний эгоизм и мстительность, коварство и жестокость, любострастие и трусость...»¹⁷.

Цілком виважено характеризує шведського короля Карла XII, М. Павленко одночасно піддав нищівній критиці дії його ситуативного союзника¹⁸ й заочно дискутував з «всілякими буржуазними націоналістами» та зазначав, що «надо утратить чувство реальности, чтобы обнаружить идейные побуждения в действиях Мазепы». Адже, на його думку, «этот лукавый царедворец был человеком, лишенным нравственных начал». Історик звинуватив українського гетьмана в усіх смертних гріхах: «...Мазепа представлял собой законченный тип беспринципного честолюбца и стяжателя, который во всех своих действиях и поступках руководствовался отнюдь не интересами украинского народа, а личной выгодой... У всякого непредвзятого (?! — Т.Ч.) читателя Мазепа и как личность, и как политический деятель не может вызывать симпатий»¹⁹. Але хіба Петро I чи якийсь інший тогочасний володар (незалежний, напівзалежний чи залежний) на Європейському континенті керувався лише «інтересами свого народу» під час свого правління, забуваючи при цьому про особисту вигоду? І що вкладав знаний історик у поняття «народ» відносно реалій початку ХVІІІ ст.?

¹⁶ Див. напр.: *Шутой В.* Измена Мазепы // Исторические записки. — Т. 31. — 1950. — С. 32–41; *Королюк В.* Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мазепы // Известия АН СССР. Серия истории и философии. — М., 1951. — Т. 8. — № 1. — С. 69–87 та ін.

¹⁷ *Павленко Н.* Петр Великий. — М., 1994. — С. 290.

¹⁸ У 2009 р. позиція Н. Павленка стосовно оцінки діяльності Мазепи змінилася до більш науково об'єктивної: «Гетман многие годы верно служил царю, **хотя его и тяготила зависимость от властного российского самодержца. Под воздействием отступательной тактики царя Мазепа счел, что Петр войну проиграет и будет свергнут с престола...** (виділення наше. — Т.Ч.)» (*Павленко Н.* Разумная расчетливость. Петр и Карл в Полтавской битве // Родина. — № 7. — 2009. — С. 34).

¹⁹ *Павленко Н.* Петр Великий. — С. 291.

У той же час (1986 р.) відомий французький вчений Марк Феро стверджував, що, незважаючи на таку всеохоплюючу критику Мазепи у підконтрольних радянському керівництву виданнях, певна частина українців все ж таки продовжувала вважати цього гетьмана національним героєм своєї історії²⁰. Так, несподівано через більш ніж 250 років повторилася заочна дискусія між проросійськи налаштованим філософом Ф. Прокоповичем (його оцінки розвинув М. Павленко, який має «українське» прізвище) та «проукраїнським» філософом Вольтером, крилатий вислів якого стосовно того, що «Україна завжди прагнула свободи», переломився у сентенціях його земляка, видатного французького історика ХХ ст.

З постановням незалежної Української держави у 1991 р. в Москві вирішили нагадати про її начебто «непривабливе» історичне минуле, а тому випустили стотисячним накладом монографію М. Костомарова «Мазепа» (написану в 1882–1884 рр.)²¹ з великою передмовою доктора історичних наук Б. Литвака під красномовною назвою «Гетман-злодей». У ній відомий дослідник селянської реформи в Росії 1861 р. завзято критикував анонімних «сучасних українських націоналістів» за їхню «самостійницьку» інтерпретацію політичної діяльності гетьмана: «...Мазепа был не родоначальником украинской национальной идеи, как об этом громогласно шумят современные апологеты Мазепы, а образчиком той известной категории авантюристов феодальной поры, которые, преследуя свою выгоду, часто меняли своих сюзеренов. Украинский народ не принимал «своего» с точки зрения современных украинских националистов «благодетеля»²².

Досить вагомий внесок у російську «Мазепіану» зробив В. Артамонов, який у статті 1997 р. зазначав, що вже починаючи з 1702 р., Іван Мазепа плекав плани «виступити проти царя»²³. Хоча в дійсності відомості московського посла у Варшаві Г. Долгорукого щодо таких дій українського гетьмана стосувалися «анонімних» козаків, які начебто у 1701 р. проводили переговори з шведами. Очевидно, що дану подію слід розглядати у контексті

²⁰ *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants a travers le monde entier. — Paris, 1986 (російське видання: Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. — М., 1992. — С. 177).

²¹ Напередодні 2009 р. ця книга М. Костомарова неодноразово перевидавалася різними видавництвами Російської Федерації. При цьому в жодній з передмов до цих видань не вказувалося, що у 1847 р. М. Костомарова було засуджено за створення «мазепинського» Кирило-Мефодіївського товариства. Протягом року історик відбував ув'язнення в Петропавлівській фортеці, після чого до 1856 р., тобто цілих вісім років, був на засланні в Саратові.

²² *Литвак Б.* Гетман-злодей // Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992. — С. 14.

²³ *Артамонов В.* Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 95. До речі, радянський історик Є. Тарле без посилання на конкретне джерело зазначав: «У меня есть свидетельства о том, что Мазепа начал готовиться в глубокой тайне к измене еще в 1701 г.» (*Тарле Е.* Северная война. — С. 232).

боротьби владних еліт Речі Посполитої за зміщення «проросійського» Мазепа з гетьманської посади й заміну його на більш лояльну до Польщі кандидатуру²⁴. На нашу думку, в даному випадку Долгорукий став заручником складної дипломатичної комбінації по дезінформації царського уряду щодо начебто пропольської діяльності гетьмана Мазепа.

Принагідно відзначимо, що не зовсім коректним, з наукової точки зору, видається твердження В. Артамонова про існування т. зв. «первой измены» Мазепа польському королю Яну II Казимиру²⁵. Адже, по-перше, на сьогодні не віднайдено документів стосовно того, дозволяв чи не дозволяв король Речі Посполитої своєму придворному залишитися в Україні під час походу польської армії 1663–1664 рр.; по-друге, родинний маєток, де проживав Мазепа протягом 1664–1665 рр., знаходився на території правобережної Київщини, яка на той час перебувала під протекторатом польського короля та його васала П. Тетері; по-третє, вступивши у 1665 р. на службу до Війська Запорозького на чолі з гетьманом П. Дорошенком, Мазепа підтвердив свою прихильність «діичному» монарху, адже цей володар булави разом з «усім товариством» визнавав себе за королівського підданого²⁶. Не витримує критики й інший постулат В. Артамонова про те, що згідно з українсько-шведським договором 1708 р. «Мазепе предоставлялась роль владетельного князя в отрыве от Украины, на Витебском захоустье, судя по пересказу проекта договора Г. Адлерфельдом»²⁷. Щоб переконатися у пересмикуванні російським дослідником історичних свідчень придворного історика Карла XII, потрібно звернутися до оригінальних текстів останнього.

В одному із своїх останніх досліджень В. Артамонов відзначав, що «региональная гетманская программа в антипольском и антиосманском аспекте хорошо вписывалась в русскую. Идея “соборной Украины” состояла в том, чтобы собрать воедино как можно больше украинских земель, прежде всего Правобережье Днепра, Запорожье и при возможности, русскую территорию, заселенную украинцами (земли Белгородского разряда — “Слобожанщину”) при максимальном расширении автономии в составе России»²⁸. Погоджуємося, що в «антиосманському аспекті політичні прагнення Москви та Батурина й справді збігалися, однак висновок російського колеги щодо спільного українсько-російського бачення вирішення “польського питання” є

²⁴ Порівн.: *Королюк В.* Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мазепы. — С. 84–85.

²⁵ *Артамонов В.* Указ. соч. — С. 95.

²⁶ Про це докладніше див. нашу статтю: *Чухліб Т.* Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // *Укр. іст. журн.* — № 1. — 2007. — С. 39–60.

²⁷ *Артамонов В.* Указ. соч. — С. 96.

²⁸ *Артамонов В.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Мазепа // *Артамонов В., Кочегаров К., Курукин И.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб., 2008. — С. 12–13.

великим перебільшенням». Тут слід згадати не лише особливу й дуже відмінну від московської позицію гетьмана І. Самойловича щодо Вічного миру 1686 р.²⁹, який розділяв козацьку Україну навпіл між Москвою та Варшавою, але й прагнення І. Мазепи титулуватися гетьманом «обох сторін Дніпра» та його висловлювання (щоправда, вже після переходу на бік шведського короля) відносно проблеми вирішення територіального об'єднання «миліої Ойчизни України».

В. Артамонов вірно зазначав, що лівобережна частина Українського гетьманату, яка перебувала під царською зверхністю наприкінці XVII — на початку XVIII ст., «представляла разительный контраст с пребывавшей в разлуке Правобережной Украиной»³⁰. Ось тільки причини такої руйни російський історик забуває назвати, а серед них — насамперед міжнародна політика Московської держави, яка полягала у відмові від більшої, правобережної, частини України на користь Варшави (Андрусівське перемир'я 1667 р., Вічний мир 1686 р., Нарвський мир 1704 р.) чи Константинополя–Стамбула (Бахчисарайський мир 1681 р.) в обмін на право володіння лише Лівобережжям. Очевидно, що саме у цьому контексті слід розглядати й «целесообразность сохранения автономии Русским самодержавным государством» (за В. Артамоновим) на Лівобережній Україні. Адже якби Москва не виконувала хоча б таких сюзеренних зобов'язань, то, можливо, що ще б гетьман І. Самойлович здійснив те, що у 1708 р. зробив І. Мазепа, а саме — перейшов на бік іншого суверена.

Нещодавно поважний вчений навіть запропонував власну концепцію про якісь міфічні «шість-сім зрад гетьмана»³¹. Власне, нічого в цьому визначенні осудливого не тільки для Мазепи, але і його попередників на гетьманській посаді, а також багатьох полковників Війська Запорозького у другій половині XVII ст. немає, з огляду на специфіку перебування Українського гетьманату на перехресті боротьби між Варшавою, Москвою, Стамбулом і Стокгольмом. Згадаймо, наприклад, гнучку політику гетьмана Ю. Хмельницького у 1659–1660 рр., або ж принесення протягом одного, 1674 р., п'ятих (!) почергових присяг на вірність московському царю, турецькому султану, польському королю, знову царю, а потім знову королю подільським (могилівським) полковником Війська Запорозького Євстафієм Гоголем.

²⁹ Про особливу позицію І. Самойловича щодо Вічного миру 1686 р. див.: Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 2. — С. 48–67 (бібл.: С. 60–67).

³⁰ Артамонов В. Указ. соч. — С. 9.

³¹ Очевидно, що підрахунки В. Артамоновим численних «зрад» Мазепи коригувалися поспіхом у бік їхнього збільшення. Так, у параграфі «Повесть о шести изменах» йдеться про «семь измен» (!?) гетьмана (Артамонов В. Горький путь предательства... — С. 17).

Адже вірність черговому сюзерену передбачала зраду попередньому, особливо, якщо вони воювали між собою.

Але чим була спричинена така поведінка Є. Гоголя та багатьох його сучасників? Чи не тим, що саме протягом 1674 р. на Правобережну Україну поперемінно чи одночасно вступали війська Османської імперії, Речі Посполитої, Російської держави та ще й Лівобережного гетьманату. А тому, щоб захистити свої владні повноваження над підконтрольною йому територією, полковнику Гоголю нічого не залишалось, як визнавати залежність від того монарха, чії війська захоплювали у той чи інший час полковий центр Могилів колись єдиного Українського гетьманату. І така його політика протягом певного часу виправдовувала себе, адже невдовзі, у квітні 1675 р., моголівський полковник був призначений королем Речі Посполитої Яном III Собеським на посаду наказного гетьмана правобережного Війська Запорозького³².

Певне заперечення викликає і виголошене російським істориком положення, що «програма гетманов в антипольском и антиосманском аспекте хорошо вписывалась в русскую». Не будемо зачіпати питання, як же все таки діяли в «антипольському» напрямі гетьман І. Виговський, або ж в «антиосманському» — П. Дорошенко, адже відомо про укладення ними Гадяцької 1658 р. та Корсунської 1669 р. угод, відповідно з Польщею і Туреччиною. Лише зазначимо, що І. Мазепа, починаючи з 1692 р., всіляко намагався схилити Петра I до війни з Річчю Посполитою за Правобережну Україну, а також постійно вживав у титулі визначення «гетьман обох сторін Дніпра», що суперечило російсько-польському Вічному миру 1686 р.³³

«В тяжелый 1660 год русских поражений Мазепа приложил руку к переходу на сторону поляков гетмана Юрия Хмельницкого», — пише В. Артамонов, очевидно, маючи на увазі те, що Мазепа у статусі покойового при королівському дворі Яна II Казимира міг щось «нашептати на вухо» своєму патрону про Юрася Хмельниченка. Не знаємо, де такі відомості знайшов наш колега, от тільки, коли Мазепа у 1663 р. за наказом короля прибув на Правобережжя для вручення гетьманської булави полковникові П. Тетері, той не прийняв ці монарші інсигнії та обізвав його «молокососом». Цікаво, як «молокосос» Мазепа міг щось радити польському королеві у статусі його покойового. Не віднайдено ніяких даних і про роль Мазепа у «підготовці польського походу» на Лівобережну Україну в 1663 р., хоча участь у ньому вже як молодший офіцер королівської гвардії майбутній гетьман все ж таки брав. У цьому грандіозному поході також брав участь,

³² Див.: Чухліб Т. Євстафій Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 93–104.

³³ Про політику І. Мазепа стосовно об'єднання розділених частин України див.: Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. — Львів, 1936; Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепа. — К., 2008.

наприклад, і герой Хмельниччини полковник Іван Богун, то що — і його називати «зрадником українського народу»?

В. Артамонов також спотворив слова самого Мазепи, який зазначав, що за 12 років гетьманування (тобто, ті, що припадали на час російсько-турецької війни 1686–1700 рр.) він брав участь «у 10 зимових та 11 літних походах». В інтерпретації російського історика вони звучать так: «Хотя гетман и говорил в 1699 году, что за 12 лет участвовал в 11 походах, но ни в одном из них он не отличился»³⁴. Отже, в авторській уяві зникають не лише «10 зимових походів», які були організовані гетьманом за наказом з Москви, але й позитивне значення завоювань мазепинськими військами османських фортець Нижнього Подніпров'я (1697–1698 рр.) та їхньої допомоги російській армії у відвоюванні у турків Азовської фортеці в 1696 р. А нещодавно у своєму виступі на Міжнародній науковій конференції «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав» В. Артамонов заявив, що «русская дипломатия выполнила чаяния украинцев, объединив в 1704–1712 гг. левый и правый берег Днепра»³⁵. Тут закордонний історик суперечить сам собі, адже ще у своїй першій книзі чи не найповніше у світовій історіографії розкрив спірну міжнародну ситуацію, яка склалася навколо проблеми приналежності Правобережної України чи то Речі Посполитій, чи то Російській державі, чи то Османській імперії, чи то гетьманському уряду Пилипа Орлика³⁶. Нагадаємо, що за Нарвською угодою 1704 р. між Москвою та Варшавою Правобережжя відходило до Речі Посполитої Августа II. Хоча й, справді, невдовзі його територію тимчасово зайняли українські полки І. Мазепи. Але вже у 1707 р. Петро I наказав гетьману вивести козацькі підрозділи звідти та віддати землі від «Дніпра до Случі» польському королеві. Висловлюючи вдячність Москві, а також спираючись на Торунський мир 1709 р., варшавський сейм 1710 р. через 25 (!) років нарешті офіційно ратифікував Вічний мир 1686 р. Сьогодні кожний студент історичного факультету не лише в Україні, але й Росії та Польщі знає, що за положеннями цього миру Україна була поділена між московським та польським монархами. А хто як не дипломати Росії, Польщі та Туреччини протягом 1710–1712 рр. за спиною урядів П. Орлика та І. Скоропадського домовилися про примусову депортацію з Правобережної України на «лівий берег Дніпра» 200 тисяч (!) осіб, що належали до козацького стану. Ось так тогочасна російська дипломатія «выполняла чаяния украинцев»...

³⁴ Артамонов В. Указ. соч. — С. 17.

³⁵ Артамонов В. Казачество гетмана И.И. Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708–1709 гг. // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Зб. матеріалів Міжн. наук.-практ. конф. — Полтава, 2009. — С. 245.

³⁶ Див.: Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). — М., 1990.

Але повернемося до основної теми дискусії. У нещодавно опублікованій статті під промовистою і безапеляційною назвою «Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году» (її було надруковано у московському журналі «Родина» під цікавою рубрикою доби Холодної війни — «Их нравы» (!)) В. Артамонов стверджував, що гетьман не мав жодних причин на зміну суверена, адже автономії козацької України та її станам нічого не загрозувало: «Ни копейки не поступало с Гетманщины в казну России. Петр I не впряг старшину, как русское дворянство, в регулярную военную и гражданскую службу и не ограничивал культурную автономию Украины... О «неволе» и «колониальной зависимости» Гетманщины не могло быть и речи. Истощение человеческих и материальных ресурсов гетманства было намного меньше, чем в России»³⁷. Начебто більш-менш вірно проаналізував стан українсько-російських відносин наш опонент, от тільки одна «заковика» — дана характеристика стосується оцінки періоду до початку Північної війни, тобто 1687–1700 рр. Але вже з початком війни відносини між Москвою та Батурином змінюються не в кращий бік.

Наведемо думки з цього приводу колег В. Артамонова професорів М. Рогожина і Г. Саніна, які відзначали що «к XVIII веку политический курс России резко меняется ввиду начала Северной войны. После подписания мира с Турцией (1700) южный блок проблем отходит на второй план. Отношение Петра I к украинской автономии было в принципе негативным...»³⁸. До речі, й сам В. Артамонов у тій же статті, але в іншому її підрозділі писав, що «да, из Малороссийского в Разрядный приказ под власть киевского воеводы Д. М. Голицына переводились “все малороссийские замки, в которых стояли русские люди”»³⁹. Нагадаємо, що цими «замками» були полкові українські міста, що підлягали гетьманській владі Мазепи, — Чернігів, Стародуб, Ніжин, Переяслав, Полтава та ін.

Запитання до нашого московського колеги: а чи був «перевод малороссийских замков» обумовлений в українсько-російських відносинах: якщо і не в «договірних статях» між Москвою та Батурином, то хоча б у листуванні царя і гетьмана? На нашу думку, саме цей приклад яскраво засвідчив те, що договірність у рамках стосунків «суверен — васал» між Росією та Україною замінювалася Петром I у ході Північної війни на політику політичної доцільності. У свою чергу, лояльність гетьмана цареві почала вичерпуватися з поступовим розумінням Мазепою того, що Петро I перейшов до здійснення централізаторської політики щодо України.

Інший відомий сучасний російський історик Г. Санін у 2004 р. виступив з ґрунтовною науковою доповіддю. Вже у вступі він задекларував своє негативне ставлення до Івана Мазепи як антипода Богдана Хмельницького та

³⁷ Артамонов В. Горький путь предательства... — С. 17.

³⁸ Рогожин Н., Санин Г. Россия и Украина в XVI–XVIII веках // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках: Бюллетень. — Вып. 2. — М., 2006. — С. 13.

³⁹ Артамонов В. Указ. соч. — С. 18.

вказав, що його «отличала абсолютная беспринципность, бездарные политические комбинации и авантюры, состряпанные им наскоро, из-за преувеличенных опасений потерять личную власть и благополучие... Другой [Мазепа] закончил свой жизненный путь с клеймом предателя, само имя которого стало на Украине знаком презрения, бранным словом»⁴⁰.

Очевидно, не варто наголошувати на тому, що у «абсолютно безпринципного» Мазепа, який під царським сюзеренітетом правив в козацькій Україні два десятиліття, мав бути тоді хоча б один принцип, сформований ще Ніколо Макіавеллі, — захищати «як вовк» свою владну посаду. Можна припустити й те, що у гетьмана, як великого поборника православної віри, був ще «принцип» виділяти гроші з Скарбу Війська Запорозького на будівництво багатьох церков і т. д. Не зрозуміло також, про які «бездарні політичні комбінації» говорить наш поважний колега. Адже якщо йдеться про «політичну зраду» Петру I, то треба говорити в однині — справді, комбінація із заміною суверена для Українського гетьманату не вдалася. Крім того, слід зазначити, що ця, як висловився Г. Санін, «авантюра, состряпаная им наскоро», задумувалася Мазепою задовго до жовтня 1708 р., хоча це питання залишається дискусійним у світовій історіографії. Зрозуміло, хто, де і за що поставив гетьманові «тавро зрадника», однак не можемо погодитися з висловленим узагальненням, що в Україні ім'я Мазепа стало «знаком презрения, бранным словом» (тут майже дослівний повтор формулювання М. Костомарова з праці, яку той написав після довголітнього заслання російським урядом за політичне «мазепинство»).

Дійсно, частина козацької верхівки, застосовуючи різні епітети, на догоду Петру I та іншим російським імператорам й імператрицям, називала гетьмана «великим змінником». Однак, була й інша частина української еліти, яка не боялася відстоювати думку про те, що Мазепа був героєм і тираноборцем, а тому в кращому випадку представники промазепинського табору відправлялися на заслання до Сибіру⁴¹. А якщо йдеться про міфологізацію образу Мазепа, то серед козацьких інтелектуалів XVIII ст. це відбувалося не тільки у напрямі «презрения», але й возвеличування імені гетьмана. Саме внаслідок цього у XIX ст. українці по відношенню до імперського центру поділялися на три групи лояльності — «мазепинців», «малоросів» та «хохлів»⁴².

⁴⁰ Санін Г. Богдан Хмельницький и Иван Мазепа // Труды Института Российской истории РАН. — Вып. 6. — М., 2006. — С. 65.

⁴¹ Про перебування прихильників політичного курсу гетьмана І. Мазепа у Сибіру див.: Бовгиря А. «Мазепа умер, на мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 120–130.

⁴² Див.: Каптелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 125–144.

«Оценка личностей Богдана Хмельницкого и Ивана Мазепы всегда была политизирована и я не намерен отходить от этой политизации, ибо речь идет о принципиально важном вопросе всей истории России и Украины — о благотворном влиянии воссоединения на исторические судьбы этих народов, о процессе превращения России в великую европейскую державу, о роли России в исторических судьбах народов Европы и Азии»⁴³, — відверто заявив наш опонент у своїй доповіді. Залишимо за рамками дискусії питання про т. зв. возз'єднання⁴⁴, однак виникає інше: якщо Росія у результаті акту 1654 р. стала «великою європейською державою», то які процеси відбувалися у той же час з Україною? Слідуючи за міркуваннями Г. Саніна, можемо погодитися з тим, що, «возз'єднавшись», вона все ж таки почала утверджуватися як «мала європейська держава» — Гетьманщина. Але, що сталося з нею після завершення Північної війни, у 1721, а потім у 1764 році чи на початку 1780-х років? Вочевидь, що питання є риторичним не тільки для українських, але й російських вчених.

Г. Санін, як і його колега В. Артамонов, зробив висновок, що вперше Мазепа зрадив цареві, коли у 15-16-річному віці, «несмотря на войну России и Украины против Речи Посполитой» відправився служити до королівського двору Яна II Казимира, тим самим «первый раз в своей жизни изменив присяге, которую он вместе со всеми киевлянами, скорее всего, принес в 1654 г. царю Алексею Михайловичу перед российским послом В.В. Бутурлином»⁴⁵. У зв'язку з цим нагадаємо, що юний шляхтич з Білоцерківщини Мазепа-Колединський, по-перше, не був присутній на Переяславській раді; по-друге, його імені немає в списках запряжених обивателів Білоцерківського полку, які уклалися протягом 1654 р., по-третє, навіть якби Мазепа або якийсь інший молодий житель України склав присягу у політичній вірності московському цареві, то це не означало, що він не міг не поїхати «на воспітаніє» кудись у Польщу, Литву, Німеччину чи Італію. Таких прикладів було чимало.

Але головним аргументом в обвинуваченні «змолоду зрадливого» Мазепи є те, що він у 1658 р. залишив Україну і Росію, що перебували у стані війни з Польщею, й почав служити їхньому спільному ворогу. Тут вже російський історик починає замовчувати та перекручувати очевидне: адже і справді Україна і Росія воювали, але не проти Польщі, а між собою! Адже у вересні 1658 р. між гетьманом Іваном Виговським (близьким знайомим батька Івана Мазепи) та королем Яном II Казимиром було укладено Гадяцьку

⁴³ Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа. — С. 65.

⁴⁴ Наші думки стосовно цього див. у статті «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», що була опублікована у журналі «Політика і культура» (№ 43. — К., 2002). Див. також: Переяславська рада очима істориків та мовою документів / Укл. О. Гуржій, Т. Чухліб. — К., 2003; Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. — К., 2003.

⁴⁵ Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа. — С. 65.

угоду, а московські війська розпочали бойові дії проти прихильників Виговського. Обгрунтувавши «разрыв [Мазепы] с народом, сражающейся Украиной» наприкінці 1650-х років, Г. Санін переходить до головного, стверджуючи, що «Мазепа по своей человеческой сущности был всегда готов к измене и предавал своих покровителей немедленно, как только чувствовал, что фортуна отворачивается от них. Петру он изменил уже в середине октября 1705 г., когда к нему в лагерь под Замостье прибыл первый посланец от ставленника Швеции Станислава Лещинского иезуит Франтишек Вольский с предложением перейти на сторону Карла XII». У чому полягала зрада гетьмана царю у 1705 р., не зрозуміло, адже Мазепа відразу ж повідомив про цю таємну місію поляка до штабу Петра I. До речі, Вольського, який довгий час перебував в обозі українського війська, охороняли російські стрільці.

Одночасно Г. Санін відзначив об'єктивність і зваженість сучасних українських вчених у дослідженні постаті Мазепи, але знову ж таки не втримався від політизації (за висловом самого історика!) діяльності гетьмана: «Тезис о патриотизме Мазепы просто не имеет права на существование... Политизированность в том, что он беспринципный изменник, действующий только в своих личных интересах»⁴⁶, хоча московський професор Ю. Тихонов з приводу доповіді свого колеги висловився так: «если говорить объективно, к измене Мазепу, конечно, подтолкнула абсолютно нелепая позиция Петра и его окружения...»⁴⁷.

Дійсно, не всі російські історики притримуються заідеологізованих поглядів щодо різкої зміни зовнішньополітичного курсу України в 1708 р. Це, наприклад, відзначав академік РАН, доктор історичних наук О. Чубар'ян, який серед «альтернативних істориків-мазепознавців» виділив професора Санкт-Петербурзького педагогічного університету ім. О. Герцена, доктора історичних наук Т. Таірову-Яковлеву, що має окремі і виважений погляд на життя та політику українського гетьмана І. Мазепи⁴⁸. Наведемо уривок з вступу до її книги: «...Иван Степанович Мазепа — личность настолько неординарная и многогранная, что для его изображения нужна вся палитра красок... Прирожденный политик, одаренный полководец и дипломат, человек отважный, честолюбивый и целеустремленный — он был олицетворением эпохи украинского духовного возрождения и расцвета казачества... Как любая выдающаяся личность, он, разумеется, возбуждал зависть и

⁴⁶ Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа. — С. 93.

⁴⁷ Тихонов Ю. Дискусия // Труды Института Российской истории РАН. — Вып. 6. — С. 95–96.

⁴⁸ Чубарьян А. Вступительное слово // Материалы заседания Научного Совета РАН «История международных отношений и внешней политики России», проведенного совместно с Ученым Советом Института российской истории РАН, посвященного истории русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках. — М., 2004. — С. 6–7.

ненависть врагов»⁴⁹. Згідно з висновками Т. Таїрової-Яковлевої, «перехід Мазепи до шведів став хрестоматійною легендою, а для певної літератури — зразком “зради”»⁵⁰.

Ще у маніфестах 1708–1709 рр. московський цар і майбутній імператор Петро I звинуватив гетьмана в «измене» й порушенні звичаю хрестоцілування. На це, як влучно підмітив канадський історик українського походження С. Плохій, гетьман Іван Мазепа відповідав: відмова від царської зверхності й набуття сюзеренітету іншого монарха були спричинені ідеєю «вищої вірності», що полягала в служінні інтересам своєї Вітчизни, вольностям та добробуту Війська Запорозького і всього малоросійського/українського народу⁵¹. Це узгоджується з висновками «раннього» В. Артамонова, який відзначав, що «Российская держава, как любое абсолютистское государство, давила ростки местной власти, в том числе и аппарат Гетманщины. Старшинская верхушка болезненно реагировала на растущее ущемление своей автономии и “кривду” Москвы обличала указанием на добровольность присоединения Украины к России — “Москва нас не мечом взяла, а договором”»⁵².

Санкт-петербурзький історик Є. Анісімов у «Нарисах історії Росії» стверджував, що «Мазепа як досвідчений політичний керманіч відчував настрій українського суспільства і вирішив скористатися моментом, тим більше відступ російської армії засвідчив неприховану військову слабкість Росії»⁵³. Цей вчений також ґрунтовно проаналізував творення міфу про Полтавську битву та її «український відгомін» в контексті розвитку імперської ідеології й відзначив, що першими росіянами, які почали задумуватися над вчинком Мазепи, стали у 1820-х рр. видатні поети свого часу Олександр Пушкін та Кіндрат Рилєєв. І якщо О. Пушкін у знаменитій «Полтаві» вклав у уста бунтівливого гетьмана такі слова:

Но независимой державой
Украине быть уже пора
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра,

то К. Рилєєв у поемі «Войнаровский» промовив від імені Мазепи:

И Петр и я — мы оба правы;
Как он, и я живу для славы.

⁴⁹ Таїрова-Яковлева Т. Мазепа / серія «ЖЗЛ». — М., 2007. — С. 6.

⁵⁰ Там же. — С. 218.

⁵¹ Див., наприклад: Плохій С. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // Соціум. — Вип. 6. — С. 279

⁵² Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века. — С. 95.

⁵³ Анісімов Є. Булавін і Мазепа // Нариси історії Росії. — С. 398.

Для пользы родины моей...⁵⁴

Позбавлений синдрому «старшого брата», російський вчений зазначив, що за рамками імперського міфу Полтави гетьман вже не був зрадником, а в історичній пам'яті українців Іван Мазепа «почав жити життям національного героя, на зразок Вашингтона, Франкліна, Болівара, Сан-Мартіна»⁵⁵. Такою є новітня інтерпретація «української фронди» початку XVIII ст.

У вступному розділі нової монографії Т. Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа и Российская империя. История “предательства”»⁵⁶ з гучною, як для академічного видання, назвою «Отказываясь от мифологии» автор відверто заявляє, що «Іван Мазепа — одна из самых политизированных личностей в истории Украины. Сиюминутные политические выгоды и гений Петра I породили устойчивый миф о гетмане-злодее, этот миф поддерживался царской цензурой, а затем самым невероятным образом переключался в советскую историографию. Истеричные вопли кликуш «Изменник!» долго не позволяли серьезно изучать правление Мазепы (самое продолжительное в истории Украинского гетманства). Советские историки были лишены возможности писать о Мазепинской эпохе (если не хотели довольствоваться политизированными лозунгами)...»⁵⁷. Саме такі суб'єктивні обставини, на думку дослідниці, стали причиною не тільки упереджено-негативного ставлення до українського гетьмана, але й того, що російський читач протягом довгого часу не мав змоги отримати правдиву інформацію про один із найяскравіших періодів української культури, т. зв. Мазепинське бароко, а також багато сторінок російсько-української співпраці.

І сьогодні, зауважує автор книги, на сторінках російської політизованої літератури Іван Мазепа постає зрадником «від народження», який протягом усього часу свого правління тільки й думав, як би це краще зрадити Росію та царя Петра. Така позиція російських «ревнителів» міфологізованої старовини дивним чином накладається на погляди окремих українських «ура-патріотів» які намагаються довести неіснуючий факт «паталогічної» ненависті гетьмана до Петра та всього російського. Автор переконана, що такі ненаукові погляди серед російської та української громадськості породжуються головним чином тим, що постать Мазепи виривають з історичного контексту епохи, та подають його діяльність як унікальне явище. Науковими завданнями автора, які вона поставила собі під час підготовки даного дослідження, стали відмова від міфів, штампів і стереотипів стосовно висвітлення особи

⁵⁴ Цит. за: *Анисимов Е.* Миф великой виктории. Полтава в русском сознании и коллективной памяти // *Родина.* — № 7. — М., 2009. — С. 54.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Див. нашу рецензію на цю монографію: *Чухліб Т.* [Рецензія], *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — Москва: Центрполиграф, 2011. — 525 с. // *Укр. іст. журн.* — № 5. — 2011. — С. 190–204.

⁵⁷ *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 3.

Івана Мазепи, а також доведення тези про те, що «Іван Мазепа внес видаючийся вклад в создание Российской империи»⁵⁸. Щоб досягнути поставленої мети, Т. Таїровій-Яковлевій довелося провести напружену довголітню працю в архівосховищах Росії та України. Зокрема при аргументації своїх положень вона посиляється на оригінальні й нерідко невідомі історичній науці документи та матеріали з фондів Москви та Санкт-Петербурга. На сторінках книги автор досить часто полемізує зі своїми російськими колегами, зокрема, В. Артамоновим, Г. Саніним та К. Кочегаровим.

Однак, на жаль, розвінчуючи одні міфологеми, історик свідомо чи несвідомо породжує інші⁵⁹. Так, у книзі висловлюється гіпотеза: «Почему Мазепа решил привлечь именно запорожцев? Тогда, когда уже чувствовал свое дело проигранным? Почему не Правобережье, где настроения были очень схожи? Не думал ли он потащить за собой в пропасть тех, кого всю жизнь ненавидел и мечтал уничтожить?»⁶⁰. Ця думка повторюється і в примітках: «...накануне гибели, Мазепа постарался утащить за собой и ненавистных запорожцев»⁶¹. З огляду на це, відзначимо, що історія складних відносин між Батурином та Запорозькою Січчю під час правління І. Мазепи вже достатньо повно вивчена в сучасній українській історіографії⁶², а тому відповідаючи на вищенаведені запитання російського історика, можемо стверджувати, що, по-перше, після переходу на бік шведів Мазепа звертався за підтримкою не лише до запорожців, а й до старшини та населення усіх полків Українського гетьманату, в т. ч. і правобережних (інша справа, що не всі його універсали того часу збереглися); по-друге, у листопаді 1708 — лютому 1709 рр., тобто, у той час, коли відбувалися переговори гетьманського уряду з Військом Запорозьким Низовим, Мазепа ще не міг знати про

⁵⁸ Там же. — С. 11.

⁵⁹ Нещодавно на сторінках російського журналу «*Studia Slavica et Balkanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования*» (Санкт-Петербург, 2011. — № 2. — С. 115 — 172. http://history.spbu.ru/index.php?chpu=studia_slavica_et_balkanica_petropolitana) відбулося змістовне обговорення нової ґрунтовної монографії Т. Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа и Российская империя. История “предательства”» (Москва, 2011. — 525 с.) за участю вчених з Росії, Сполучених Штатів Америки та України».

⁶⁰ Там же. — С. 369.

⁶¹ Там же. — С. 374.

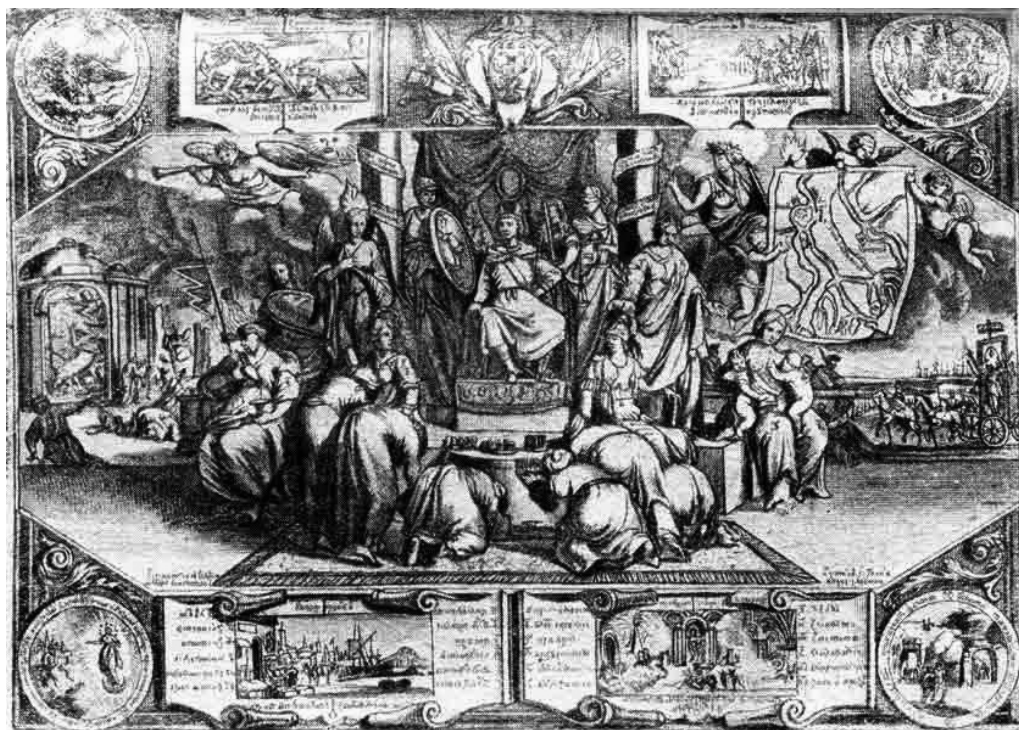
⁶² Див., наприклад: Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XV–XIX ст.). — К.–Запоріжжя, 1998; *Станіславський В.* Запорозжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військо мистецтво*. Зб. статей. — К., 1998. — С. 176–189; *Його ж.* Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // *Укр. іст. журн.* — № 1. — 1998. — С. 60–78; *Мільчев В.* Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. — Запоріжжя, 2004; *Його ж.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). — Запоріжжя, 2009 та ін.

перемогу росіян під Полтавою; по-третє, говорити про якусь «ненависть» І. Мазепи до запорожців, на нашу думку, є значним перебільшенням, адже його ставлення до низових козаків все ж таки більше визначалося його владними амбіціями, ніж психологічними особливостями характеру.

Як нам видається, сучасна внутрішньоісторіографічна дискусія істориків Росії сягає своїм корінням ще у XV–XVI ст. Адже одним з найбільш полемічних аспектів політичної філософії пізнього середньовіччя та раннього нового часу було питання про те, чи мали право піддані чинити опір своїм правителям, або ж навпаки — чи повинні вони постійно виявляти покору, адже з точки зору християнської моралі у всіх випадках опір вважався злом. З огляду на це, до кінця XVII ст. у багатьох європейських країнах остаточно сформувалися дві політичні теорії — монархічна та антимонархічна. Перша з них базувалася на т. зв. монархічному божественному праві, яке передбачало сліпу покору абсолютистській владі.

У контексті правління Петра I одночасно з образом «богообраного» царя, який у багатьох проповідях і панегіриках прирівнювався до сина Божого Ісуса Христа, мав обов'язково існувати антигерой-зрадник на зразок Іуди. Ще задовго до правління гетьмана Івана Мазепи роль біблійного «изменника» в межах московської політичної та церковної культури почергово успішно виконували «лжецар» Григорій Отреп'єв, донський отаман Степан Разін та військовий інженер Яків Янсен. Останній під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр. перейшов на бік турків, чим і заслужив собі «почесне звання» боговідступника, яке у 1708 р. терміново та вже на «вічні часи» перейшло до українського гетьмана.

Поряд з цим існувала й друга політико-філософська теорія, що обстоювала ідею «народного права», коли піддані (в т. ч. й правителі «малих держав» на зразок Українського гетьманату) мали право на повстання проти своїх володарів, особливо за умови порушення останніми законів суспільного існування. Саме на цю ідею опирався у своїх багатьох універсалах і листах Іван Мазепа та його сподвижники, пояснюючи причини відмови від сюзеренітету російського царя не інакше, як його «тиранством», «ігом» та «ярмом». Саме тому окремі представники новітньої російської історіографії останнім часом почали висвітлювати образ українського гетьмана у світлі антимонархічної теорії, започаткувавши поступовий відступ від однобічного трактування образу українського гетьмана лише з точки зору «правди переможця».

«Якушка»: Нахтглас. Тріумф щодо взяття Азова. 1700 р. Амстердам.
(З правого боку від царя Петра I зображена похідна колісниця-шибенеця
з повішеним зрадником Якушкою)